

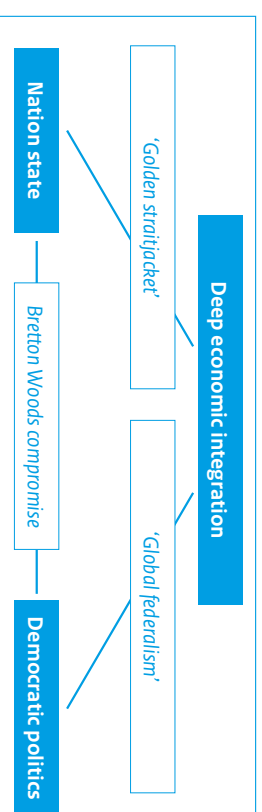
Globalisering overkomt ons niet

Hoe verder met economische globalisering?

Door Robert Went

Globalisering is geen natuurverschijnsel, maar het gevolg van overheidsbeleid. Dat heeft veel opgeleverd, maar die nieuwe welvaart is ongelijk verdeeld. Wat vaak vergeten wordt in de – terecht – juichverhalen over verminderde armoede in delen van de wereld, is dat de grote winnaars van de afgelopen decennia de kapitaalbezitters zijn. Zelfs DNB-president Knot, ex-minister Dijsselbloem en premier Rutte hebben inmiddels opgeroepen de lonen te verhogen. Om globalisering te redden van zijn cheerleaders zijn aanpassingen nodig. Nieuwe verdragen moeten zo ontworpen worden dat niet langer de factor kapitaal maar de factor arbeid daar beter van wordt. Dat lukt alleen als hyperglobalisering getemperd wordt. Landen moeten bovendien ruimte krijgen voor eigen keuzes, bijvoorbeeld voor industriepolitiek, of het weigeren van goederen die niet aan sociale of milieunormen voldoen. En meer ruimte voor nationale beleid betekent ook dat we niet alle heil kunnen verwachten van meer global governance.

In 2007 schreef ik dat politiek links in ons land geen samenhangende visie heeft op wat globalisering is en wat zij daar mee wil, en dat gold eigenlijk voor alle politieke partijen.¹ In dat artikel introduceerde ik ook al het 'politieke trilemma van de mondiale economie' van Harvard-econoom Dani Rodrik (zie figuur 1). Dat hulpmiddel om de trade-offs en spanningen tussen globalisering, nationale staten en democratie te begrijpen, heeft sindsdien gelukkig ook in ons land wel wat meer aandacht gekregen.²

Bron: Went (2007)

Het woord 'globalisering' kwam zelfs niet voor in het coalitieakkoord van de regering van CDA, CU en PvdA, die 22 februari 2007 werd beëdigd. Dat was anderhalf jaar voordat de grote internationale crisis uitbrak, die zoals we weten uittiep op jaren van bezuinigen en economische stagnatie. Op de vraag waarom het systeem toen tot stilstand kwam, antwoordt Maarten Schinkel in een terugblik tien jaar later: 'Wat eerst de "kredietcrisis" en later de "financiële crisis" zou gaan heten, vindt zijn oorsprong in de jaren negentig van de vorige eeuw. Deregulering van de financiële sector betekende dat er meer mocht en meer kon bij banken en andere financiële instellingen.³ We zijn inmiddels tien jaar verder: Trump is president van de VS. De meerderheid van de Britten vroeg bij referendum om een Brexit. En in media, door internationale organisaties en door beleidsmakers wordt gesproken over een crisis van globalisering. Van vele kanten wordt gewaarschuwd voor de gevolgen van deglobalisering en nationalisme.⁴ Pregnanter dan ooit ligt daarom de vraag op tafel hoe we globalisering kunnen redden van haar.⁵

Doodlopende 'derde weg'

De voormalige Amerikaanse president Bill Clinton noemde globalisering ooit 'the economic equivalent of a force of nature, like wind or water', en premier Tony Blair waarschuwde na zijn derde verkiezingsoverwinning het Labour Party congres in Brighton: 'I hear people say we have to stop and debate globalisation. You might as well debate whether autumn should follow summer.'⁶ Blair kwam zo dicht in de buurt van Margaret Thatcher's beroemde en beruchte adagium 'There is No Alternative' (TINA). Het was de tijd waarin het IMF overwoog om in haar statuten op te nemen dat lidmaatschap van het Fonds onvereenigbaar is met enige vorm van controle op kapitaalverkeer.

Maar dat voorstel werd in 1997, het jaar waarin in Azië een grote financiële crisis uitbrak, snel weer in de ijskast gestopt. En daar is het niet meer uitgekomen. Het IMF heeft sindsdien een kleine draai gemaakt over de mogelijkheid en wenselijkheid van controles op kapitaalverkeer. Het Fonds adviseert lidstaten nu desgeveest over de trade-offs bij verschillende manieren om de in- of uitstroom van kapitaalverkeer te beperken, en over de beste manier om dat te doen.⁷ En het waarschuwt net als anderen dat de financiële sector in veel landen te groot is geworden⁸, want een te grote financiële sector is slecht voor de economische groei.⁹ We moeten echter niet al te enthousiast worden over deze veranderingen bij het IMF. 'Vrij kapitaalverkeer' blijft het ideaal, het fonds veronderstelt dat landen daar langzaam naar toe zullen groeien. Maar wat de wereld nodig heeft, schrijft Rodrik¹⁰ is 'case-by-case, hard-headed pragmatism in stead, recognizing that capital controls sometimes deserve a prominent place.'

Het idee dat globalisering een natuurverschijnsel is, zat en zit er diep in bij veel politieke stromingen

Het idee dat globalisering je overkomt en een soort natuurverschijnsel is, zat en zit er diep in bij veel politieke stromingen. Ten onrechte. In de naoorlogse Bretton Woods periode, die van 1945 tot 1973/4 liep en gekenmerkt werd door historisch ongekend hoge groei in de rijke landen, werd door landen grensoverschrijdend kapitaalverkeer gereguleerd. En onafhankelijke centrale banken waren er in die tijd ook nog niet. Dat veranderde toen die lange periode met jaarlijks stijgende lonen en hoge groei vastliep, en de Keynesiaanse recepten die tot dan toe soelaas boden als het minder ging met de economische conjunctuur niet meer leken te werken. Vanaf eind jaren 1970 vond een neoliberale contrarevolutie plaats, waardoor het functioneren van de wereld economie ingrijpend is veranderd.¹¹ Maar het was en bleef een kapitalistische mondiale orde, waarin per definitie overheden meer of (dat gebeurde vaker in die tijd) minder een economische rol spelen, waarin de politiek meer of (dat kwam in die tijd vaker voor) minder regels en grenzen aan markten stelt, en waarin landen internationale afspraken maken over grensoverschrijdende transacties en problemen, of niet.

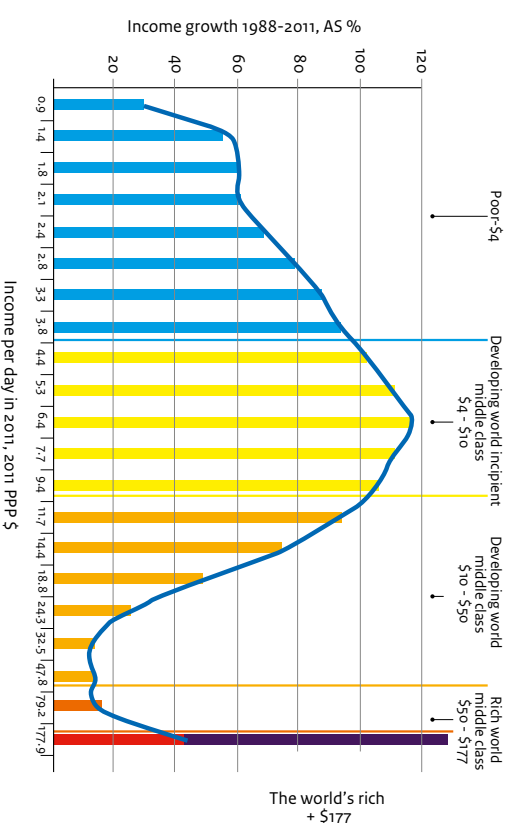
De volgzame houding van Clinton, Blair en vele andere politici, beleidsmakers en opiniemakers tegenover de overheerders van globalisering en de grote belangen achter de liberalisering van markten en het kapitaalverkeer, Quiggin¹² heeft het over 'soft neoliberalism', staat in schril contrast tot de paniekerige verhalen die nu regelmatig te horen zijn over het risico van een backlash tegen globalisering en gevaren van deglobalisering. Het kan niet allebei waar zijn. Globalisering is een fataliteit waar je je alleen aan kunt aanpassen, en dan kan de voortgang daarvan dus ook niet bedroefd of teruggedraaid worden. Of dat is niet het geval, en dan kan de huidige wijze van globaliseren gemodererd en aangepast worden. De vraag welke van deze twee benaderingen

waar is, hoeft in elk geval niet meer gesteld te worden. Voor wie daar nog niet van overtuigd was laten de huidige discussies en ontwikkelingen zien dat globalisering geen fataliteit is.¹³ De bekende historicus Harold James¹⁴ schreef dat "it is conceivable that the world has reached "peak finance" and "peak trade, and possibly "peak globalization."

Dominant kapitaal

Maar globalisering heeft toch ook veel goeds gebracht, is vaak de tegenwerping als vraagtekens geplaatst worden bij de huidige manier van globaliseren. En dat is natuurlijk ook zo. Denk aan lagere prijzen voor consumenten. Denk aan de grensoverschrijdende productketens waarbinnen de productie van goederen en diensten tegenwoordig veel efficiënter kan worden georganiseerd. Denk aan de vele allerarmsten in opkomende landen die uit de armoede zijn gekomen doordat ze deel zijn gaan nemen aan de wereld economie. En denk aan de groeiende middenklasse in veel opkomende landen. Die nieuwe welvaart is wel ongelijk verdeeld, laat de inmiddels wereldberoemde olifant van econoom Branko Milanovic zien (figuur).

MILANOVIC'S ELEPHANT CURVE
Global income growth per income ventile, 1988-2011

Bron: Birdsell (2017)¹⁵

De middenklasse in de rijkere landen moet niet zeuren dat zij minder heeft geprofiteerd van globalisering dan arme mensen in China en andere opkomende landen, is daarop soms de reactie: die hadden nog wat goed te maken. Want wie kan er wat tegen hebben dat de armen in de wereld het beter krijgen? Niemand toch? En het is om meerdere redenen zelfs in ons aller belang. Dat verhaal klinkt sympatiek, maar er is wel een probleem mee. Want het laat buiten beeld dat er nog een andere grote winnaar is van de globalisering van de afgelopen decennia: de factor kapitaal. Voormalig chefeconoom van de Wereldbank Kaushtik Basu wijst daar bijvoorbeeld op in een *working paper* over de veranderingen in de wereldeconomie: "These shifts are good for the world, since they allow poor workers, earlier kept away from the global labor market by virtue of their location and inability to get a visa to work in high-income countries, to now join the global marketplace. But, at the same time, these shifts give rise to greater inequality between the owners of capital and laborers, and the skilled and the unskilled." These shifts constitute a more serious challenge for the world than most people recognize. On the one hand, the share of income accruing to labor, especially in industrialized nations, is rapidly falling. On the other hand, the income accruing to owners of capital, those who own shares, the robots, and the patents, is rising.⁷

Er is nog een andere grote winnaar van de globalisering van de afgelopen decennia: de factor kapitaal

Basu is niet de enige die wijst op het afnemend aandeel in nationale inkomens van de factor arbeid. Het IMF doet onderzoek naar de oorzaken daarvan (zie bv. Dao et al 2017⁸). En in ons land hebben DNB-president Klaas Knot, ex-minister van Financiën Ieroen Dijsselbloem (die om die reden lid is geworden van de FNV) en ook premier Mark Rutte gezegd dat de lonen omhoog kunnen, mogen, en moeten. Het kapitaal is de afgelopen decennia zo dominant geworden in de geglobaliseerde wereldeconomie dat ook steeds meer beleidsmakers, internationale organisaties en economen pleiten voor sterkere vakbonden en andere countervailing powers.⁷ Die zijn namelijk in veel landen te zwak geworden om voldoende tegenwicht te kunnen bieden tegen te gretig kapitaal. Ook dat is een resultaat van globalisering.

Nog steeds en opnieuw het trilemma

Tien jaar nadat Dani Rodrik het politieke trilemma van de wereldeconomie schetste, constateert Derbyshire⁸ in een boekbespreking in de *Financial Times* dat "Rodrik's thesis has aged rather well. Indeed, if anything, the political and economic turmoil that has shaken the world's major democracies in the 10 years since the global financial crisis shows that the trilemma is sharper and more painful than ever. It also shows that governments are no nearer coming to terms with it than they were when he first formulated it."

Politieke elites hebben 'either tried to wish away the trilemma altogether or else sought to "make possible the impossible" by torturing terms like democracy and sovereignty into near-meaninglessness. The consequences have been predictably severe, with populists of various stripes gaining ground across the EU.'

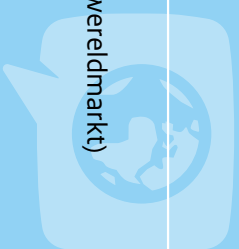
Zelfs de conservatieve Britse premier Theresa May wil een nieuwe industriepolitiek voor het Verenigd Koninkrijk

Als voorbeeld van fatalisme over globalisering haalt Derbyshire eerder genoemde Tony Blair aan op een congres van zijn partij in 2005: "The temptation is to use government to try to protect ourselves against the onslaught of globalisation by shutting it out." Blair said, "to think we protect a workforce by regulation, a company by government subsidy, an industry by tariffs. It doesn't work today." De recensie eindigt met de vaststelling dat o.a. Rodrik heeft laten zien dat 'there are other options so long as we don't delude ourselves that we can have it all.' Dat wordt inmiddels in steeds bredere kring gelukkig ook mondjesmaat onderkend. Zelfs de conservatieve Britse premier Theresa May wil een nieuwe industriepolitiek voor het Verenigd Koninkrijk. En zij pleit voor een *public interest test* om bij voorgenomen overnames van bedrijven te bepalen of die wel mogen plaatsvinden, een discussie die ook in ons land hoog op de agenda staat sinds de dreigende overname van AKZO.¹⁰

Het gaat er bij het trilemma van de mondiale economie om dat we ons realiseren dat verregaande globalisering, democratie, en soevereine nationale staten niet alledrie tegelijk kunnen (zie figuur 1). We moeten kiezen, en ons bewust zijn van de uitruil die bestaat tussen hyperglobalisering en de ruimte die je houdt om op nationaal niveau je eigen keuzes te blijven maken. Larry Summers, ooit minister van Financiën van Clinton en voormalig chefconoom van de Wereldbank, stond bekend als cheeurleider van globalisering. Hij pleit nu voor 'responsible nationalism'.²⁰ In ons land had Lodewijk Asscher van de PvdA het tijdens zijn verkiezingscampagne over 'progressief patriottisme' (zie ook Haidt¹¹). En vanuit academisch hoek pleit de Amerikaanse filosoof Kai Nielsen²² voor 'kosmopolitisch nationalisme'. Je kunt moreel kosmopoliet zijn zonder dat je dat ook institutioneel hoeft te zijn, is zijn stelling. Dat betekent concreet dat je streeft naar zelfbeschikking voor de eigen culturele en politieke gemeenschap, gecombineerd met de sociaal-liberale opvattingen dat ieder individu gelijkwaardig is aan de anderen. Dat levert een vorm van nationalisme op zonder frustratie over buitenlandse, elites en culturele diversiteit als voornaamste drijfveer.²³

Menukaart voor globalisering

Sterke natiestaat & democratie:
dan geen globalisering (afschermen van wereldmarkt)

Sterke natiestaat & globalisering:
dan geen sterke democratie

Globalisering & democratie:
dan geen sterke natiestaat

Bron: Huett en Went (2015)

Handelsverdragen: in wiens belang?

Je kunt een uiterste binnen het trilemma kiezen: beleidsmakers en internationale instituties hadden lange tijd sterk de neiging om steeds verder in de richting van hyperglobalisering te willen gaan. Het zal in de praktijk vaak om gradaties gaan, of om een globale richting die je wil bevorderen. Zo pleit Dani Rodrik²⁴ er voor om nieuwe regels en verdragen zo te ontwerpen dat niet langer de factor kapitaal maar de factor arbeid daar beter van wordt. Daar is zoals we gezien hebben alle reden voor. Concreet kan dan gedacht worden aan voorstellen om de positie van vakbonden – en meer in het algemeen van de factor arbeid – door en in handelsverdragen te versterken en ILO-normen afdwingbaar te maken.²⁵

In een recent paper waarschuwt Dani Rodrik²⁶ dat economen er goed aan doen om nieuwe handelsverdragen met achterdocht te bekijken. Omdat het bij handelsverdragen steeds minder over tarieven gaat en steeds meer over normen en standaarden, kunnen de lobbies van gevestigde belangen agenda's domineren: "Trade agreements may empower (...) rent-seeking interests and politically well-connected firms—international banks, pharmaceutical companies, and multinational firms. They may serve to internationalize the influence of these powerful domestic interests. Trade agreements could still result in freer, mutually beneficial trade, through exchange of market access. They could result in the global upgrading of regulations and standards, for labor, say, or the environment. But they could also produce purely redistributive outcomes under the guise of "freer trade." Een goed uitgangspunt voor economen (en beleidsmakers) is daarom 'a prejudice against these deals, which should be overturned only with demonstrable evidence of their benefits.'

Nationale staten en 'global governance light'

Meer in het algemeen betekent de erkenning dat nationale staten niet verdwijnen of minder belangrijk worden in een globaliserende wereldconomie, zoals nogal eens is gedclaimd²⁷, dat de mogelijkheden om met *global governance* zaken te regelen beperkt zijn en zullen blijven. De genoemde filosoof Kai Nielsen²⁸ stelt: '(W)hile some incautious defenders of neo-liberal forms of globalization have prophesied the demise of the nation-state, nothing like that is happening. But what is happening with capitalist globalization is that nation-states and multi-nation-states as well are being so transformed that they are losing not just absolute sovereignty (something they probably never had anyway) but any meaningful sovereignty.' En Rodrik²⁹ constateert terecht dat 'democratic governance and political communities are organized largely within nation-states, and are likely to remain so for the foreseeable future.' Een van de conclusies die Rodrik daaruit trekt is dat het verstandig is om niet zoveel mogelijk mondiaal te willen regelen en coördineren, maar in te zetten op 'global governance light'. Voor veel mensen (waaronder de auteur van dit stuk) is dat een bittere pil omdat zij iedereen in de wereld een beter leven willen helpen krijgen. Maar het getuigt helaas wel van realisme. Want als de Nederlandse overheid niet allereerst voor de mensen in Nederland zorgt, zoals de Amerikaanse dat doet voor de mensen in de VS en de Franse voor de mensen in Frankrijk, wie gaat dat dan wel doen?

Dani Rodrik waarschuwt dat economen er goed aan doen om nieuwe handelsverdragen met achterdocht te bekijken

We komen dan ook op het terrein van de universele rechten van de mens en morele en ethische keuzes. 'Globalization of our economies does not produce globalization of our hearts and minds', zag Michael Ignatieff³⁰ tijdens zijn onderzoek in lokale gemeenschappen in verschillende delen van de wereld: 'Even in a globalised world, local sources of moral life – our parents and siblings, our home, our place of worship, the local school, if there is one – are bound to be the primary shaping force of our ordinary virtues. In turn, the states that protect us will always exert a stronger moral influence over us than any external source, whether it be a UN agency, international NGO, or the international media. This is especially the case where the local state in question is democratic and can claim that it speaks in the name of the people.' Waar het om gaat is hoe je nationale voorkeuren en (gepercipieerde) belangen behartigt. Gaat dat ten koste van anderen, of zoveel mogelijk samen met anderen: met zoveel mogelijk positieve en zo min mogelijk negatieve externe effecten? Ignatieff zegt het zo: 'The question becomes how the sovereign can guarantee security and justice for its own people without extinguishing the virtues of generosity and hospitality toward desperate and defenseless people at its gates.'

Voor opkomende landen wordt inmiddels vrij algemeen erkend dat zij recht hebben op 'policy space', om invulling te kunnen geven aan hun ontwikkelingsproject. Rodrik¹⁹ pleit ervoor om in de nieuwe spel- of verkeersregels die we nodig hebben voor de mondiale economie aan alle landen dat recht te geven. Het zou mogelijk moeten zijn voor een land om bepaalde goederen te weigeren als die niet voldoen aan de sociale of milieunormen die daar de voorkeur hebben. Waaronn mogen van de WTO wel beschermende maatregelen genomen worden als bedrijven zich benadeeld voelen door dumping van bijvoorbeeld zonnepanelen uit China, maar niet als vakbonden klagen over sociale dumping omdat goederen die onder slechte sociale arbeidsomstandigheden zijn geproduceerd worden geïmporteerd? We leven niet in een 'first best world' maar er is sprake van wrijving, belangen tegenstellingen en uiteenlopende preferenties. Dan kun je voor de legitimiteit van je beleid en van globalisering vaak beter gaan voor 'second best' oplossingen.

Tempo en wenselijkheid van verandering

Er is, tot slot, nog een andere manier om naar de opties en trade-offs in het trilemma te kijken. In zijn veelbesproken boek *The Road to Somewhere* stelt David Goodhart²² dat de hogere opgeleide en vaak meer kosmopolitisch ingestelde *anywheres* (zeg zo'n 25 procent van de bevolking) de afgelopen decennia vooral het tempo van globalisering bepaald hebben, terwijl de *somewheres* (het overgrote deel van de bevolking) zich daaraan moesten aanpassen. Behalve over meer ruimte voor eigen keuzes en preferenties moeten we het daarom ook hebben over de wenselijkheid en het tempo van veranderingen. Bijvoorbeeld om de sociale gevolgen beter in kaart te kunnen brengen en die met gericht beleid dat samen met de betrokkenen wordt ontwikkeld zo goed mogelijk te proberen te compenseren. Een toekomstig handelsverdrag, dat natuurlijk minimaal zou moeten voldoen aan de eisen die de SER²³ daar aan wil stellen, zal dan misschien later ingevoerd worden dan technisch mogelijk is, om de aanpassingen van en met de 'somewheres' die er door geraakt worden zo goed en soepel mogelijk te kunnen organiseren. En het is ook mogelijk dat een voorgenomen handelsverdrag zo weinig oplevert dat het beter is er maar niet aan te beginnen en van alles mee overhoop te halen.

Voor opkomende landen wordt inmiddels vrij algemeen erkend dat zij recht hebben op 'policy space'

Een voorbeeld. In opdracht van de minister van ontwikkelings samenwerking en handel onderzoeken onderzoekers het effect op de Nederlandse economie van zes kleine handelsoverdragen die in de pijplijn zitten. De kop boven het artikel dat zij daarover in economieblad *ESB* schreven, stelt dapper: 'Handelsoverdragen dragen bij een economische groei'.²⁴

Maar wie het stuk leest zal zich afvragen waarom we al die moeite zouden doen voor een mogelijke cumulatieve groei van 0,5 procent groei en 4,070 FTEs in 10 jaar? Het gaat op de schaal van de Nederlandse economie om marginale zaken, die bovendien met grote onzekerheden omgeven zijn want het zijn modelberekeningen. Hoe meer de internationale handel al geliberaliseerd is, hoe kleiner de netto opbrengst van nieuwe verdragen zal zijn. Maar dat zegt niks over de impact op groepen die er door geraakt worden. Het kan daarom soms ook wijsheld zijn om iets maar niet te doen.

*[Dit is de licht bewerkte en hier en daar geactualiseerde versie van een artikel dat eerder dit jaar verscheen in een themanummer van *SEID* over globalisering]*

Eindhoven

- 1 Went, R. (2007a), 'Geen gezicht: de PVDA en globalisering', p. 10-17, *SEID*.
- 2 Rodrik, D. (2017b), 'Straight talk on trade: Ideas for a sane world economy', Princeton: Princeton University Press; Hueck, H. en R. Went (2015), 'Hoeveel globalisering verdraagt de mens?', longread RTL <http://www.rtlnews.nl/steeg/default/files/redactie/public/economievermorgengnd/index.html>; Went, R. (2017), 'Leren om beter te globaliseren', *Christen Democratische Verkenningen*
- 3 Schinkel, Maarten (augustus 2017), 'Een jaar voordat Lehman viel, was de crisis er al', *NRC Handelsblad*.
- 4 Tong, S. (augustus 2017), 'What went wrong with globalization', *Marketplace*.
- 5 Rodrik, D. (2007), 'How to save globalization from its cheerleaders'.
- 6 Beckett, A. (augustus 2017), 'How Britain fell out of love with the free market', *The Guardian*, https://www.theguardian.com/news/2017/aug/04/how-britain-fell-out-of-love-with-the-free-market#new_tab
- 7 IMF (2012), 'The Liberalization and Management of Capital Flows - An Institutional View'.
- 8 Dornan, S. (mei 2015) 'Financial sector in advanced economies is too big, says IMF', *Financial Times*.
- 9 Economist, the (februari 2015), 'Warning: too much finance is bad for the economy', <https://www.economist.com/blogs/butonwood/2015/02/finance-sector-and-growth>; WRR (2016), 'Samenleving en financiële sector in evenwicht', WRR-rapport 96, Den Haag: WRR.
- 10 Rodrik, D. (2017b), 'Straight talk on trade: Ideas for a sane world economy', Princeton: Princeton University Press.
- 11 Went, R. (2002), 'The Enigma of Globalization: A Journey to a New Stage of Capitalism', Londen: Routledge.
- 12 Quiggin, J. (october 2017), 'Socialism with a spine: the only 21st century alternative', *The Guardian*.
- 13 Hueck, H. en R. Went (2017a), 'Vrijhandelsoverdragen TTIP en CETA ontberen legitimiteit', column RTLZ, <https://www.rtlz.nl/opinie/vrijhandelsoverdragen-ttip-en-ceta-ontberen-legitimiteit>
- 14 James, H. (september 2017), 'Deconstructing deglobalization', Project Syndicate column, <https://www.project-syndicate.org/commentary/three-emotions-underlying-deglobalization-by-harold-james-2017-09>
- 15 Birdsall, N. (augustus 2017), 'Middle Class Winners or Losers in a Globalized World?', Center for Global Development.
- 16 Dao, M., M. Das, Z. Koczan en W. Lian (april 2017), 'Drivers of Declining Labor Share of Income', IMF blog, <https://blogs.imf.org/2017/04/12/drivers-of-declining-labor-share-of-income/>
- 17 Galbraith, J.K. (1952), 'American Capitalism - The Concept of Counterbalancing Power', Londen en New York: Routledge
- 18 Derbyshire, J. (juli 2017) 'Why governments can't have it all: Must democracy, sovereignty and economic integration remain incompatible today?', *Financial Times*.
- 19 Hueck, H. en R. Went (2017b), 'Bedrijfsvoornames? Laten we het eens over de toekomst van onze economie hebben', longread Follow the Money.
- 20 Summers, L. (juli 2016), 'Voers deserve responsible nationalism not reflex globalism', *Financial Times*.
- 21 Härdt, J. (september 2016), 'The Ethics of Globalism, Nationalism and Patriotism', *Minding Nature*.
- 22 Nielsen, K. (2003), 'Towards a liberal social cosmopolitan nationalism', p. 437-463, *International Journal of Philosophical Studies* 11:4

- ²³ Thomas, C. (oktober 2017). 'Europa moet het kosmopolitisch nationalisme een plek geven'. De Groene Amsterdammer.
- ²⁴ Rodrik, D. (2017a). 'Populism and the economics of globalization'. Rodrik, D. (2017b). 'Straight talk on trade: Ideas for a some world economy'. Princeton: Princeton University Press.
- ²⁵ Crawford, R. (augustus 2017) 'What would it take for trade deals to protect workers' rights?'. ToUChstone blog. <http://touchstoneblog.org.uk/2017/08/take-free-trade-deals-protect-workers-rights/>;
- ²⁶ Helgesen, L. en H. Hansen (oktober 2017). "Fighting Populism And Protectionism With Workers' Rights". Social Europe. <https://www socialeurope.eu/fighting-populism-protectionism-workers-rights/>;
- ²⁷ Smith, A. en L. Camping (2017). 'Anchoring Labour Rights More Effectively In EU Trade Agreements'. Social Europe. <https://www socialeurope.eu/anchoring-labour-rights-effectively-eu-trade-agreements>
- ²⁸ Rodrik, D. (2018). 'What do trade agreements really do?'. p. 73-90. *Journal of Economic Perspectives*, 32:2.
- ²⁹ Went, R. (2007a). 'Gaen gezicht: de PVDA en globalisering', p. 10-17. *SEID*, 2007/5;
- ³⁰ Went, R. (juli 2007b). 'Globalisering: onbekend en onstreden', p. 10-14. *ESB*
- ³¹ Nielsen, K. (2003). 'Towards a liberal socialist cosmopolitan nationalism', p. 437-463. *International Journal of Philosophical Studies*, 11:4.
- ³² Rodrik, D. (2017b). 'Straight talk on trade: Ideas for a some world economy'. Princeton: Princeton University Press.
- ³³ Ignatieff, M. (2017). 'The ordinary virtues: Moral order in a divided world'. Cambridge MA: Harvard University Press.
- ³⁴ Rodrik, D. (2015). 'De globaliseringsparadox: Waarom mondiale vrijhandel, die natiesaat en democratie niet samenhangt'. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- ³⁵ Goodhart, D. (2017). 'The road to somewhere: The populist revolt and the future of politics'. Londen: Hurst & company.
- ³⁶ SER (2016). 'Advies TTIP: Transatlantic Trade and Investment Partnership'. SER-advies 16/04. Den Haag: SER.
- ³⁷ Oomes, N., T. Smits en J. Wittman (april 2017). 'Handelsverdragen dragen bij aan economische groei'. ESB.

